

Prowadził agresywną politykę zewn.; w początkach panowania odparł najazd plemion Muszku, które przekroczyły od pn. góry Taurus; w celu zabezpieczenia granicy wyprawił się na tereny Armenii i dotarł na pn. od jeziora Wan; kolejne wyprawy kierował na zach., do górnej → Mezopotamii, zajmując tereny dawnego → Mitanni, i dalej, na pogranicze syryjsko-anatolijskie, gdzie podporządkował sobie państewka neo-hetyckie; po osiągnięciu wybrzeży M. Śródziemnego zhołdował władców → Aradu, → Byblosu i → Sydonu; na wsch. i pd. sięgnął poza Dolny Mały Zab i starł się z królestwem Babilonii; w wyniku walk przesunął granice Asyrii, złupił Babilon, Sippar, Dur Kurigalzu i Opis (zwycięstwa te nie doprowadziły do podporządkowania Babilonii); w Aszur rozbudował świątynię Anu-Adada oraz pałac król., w Niniwie mury miasta, świątynię Isztar i pałac król.; dbał także o rozwój król. biblioteki.

Poważnym problemem T. była migracja na zach. plemion aram., przeciw którym wyprawiał się 28 razy; nie był jednak w stanie opanować tego niebezpieczeństwa; wkrótce po jego śmierci Asyria w wyniku zalewu Aramejczyków skurczyła się do swych rdzennych terenów w dolinie Tygrysu, a ludność była narażona na najazdy, cierpiała z powodu głodu i epidemii mimo polit. stabilności Asyrii (3 kolejni następcy T. byli jego synami).

D.J. Wiseman, *Cambridge Ancient History*, C 1975, II 2, 457-464; A.K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I. 1114-859 BC*, Tor 1991.

Maciej Münnich

TIGLATPILESAR III (asyr. *tukultī-apil-Ešarra* ufnosc moja w synu Eszarry), zm. 727 prz.Chr., król asyr. od 744 prz.Chr., odnowiciel potęgi nowoasyr. państwa.

Początkowo był namiestnikiem Kálhu; tron objął w wyniku zamachu stanu, zamordowawszy króla Aszurnirarięgo V z rodziną; wobec osłabienia Asyrii (utrata wpływów w Syrii, wzmocnienie się → Urartu, problemy z Aramejczykami i Chaldejczykami w podporządkowanej Babilonii) prowadził aktywne walki na wszystkich granicach; początkowo w wyniku kolejnych wypraw odczyszczał wpływy w Syrii, pokonując tamtejsze aram. i neohetyckie państewka na czele z Arpadem (743-738 prz.Chr.); podczas jednej z kampanii pobrał trybut od Menahema, króla Izraela (2 Krl 15,19); umocnił panowanie asyr. w pn. Iranie przez podporządkowanie sobie plemion medyjskich (737-736 prz.Chr.); jego gł. przeciwnikiem był król Urartu Sarduri II, który zdołał obronić swą stolicę Tuszę przed oblężeniem wojsk T. (735 prz.Chr.); po wybuchu wojny syro-efraimskiej (zbuntowana koalicja państw Syro-Palestyny, zwł. Damaszek, Izrael, Tyr i Filisteja, zaatakowały wierną Asyrii Judę); T., poproszony o pomoc przez króla judzkiego → Achaza, w zamian za trybut spacyfikował wybrzeże i ponownie zhołdował Izrael, ograniczając go przy tym terytorialnie (2 Krl 15,29; 16,5-9; 2 Krn 28,20-21), nast. ostatecznie zdobył Damaszek (732 prz.Chr.); pod koniec panowania T. doszło w Babilonii do walk z Chaldejczykami; wobec niemożności sprawowania efektywnej kontroli przez tamtejszych marionetkowych władców sam koronował się 729 prz.Chr. na króla Babilonu pod imieniem Pulu; jako pierwszy na masową skalę prowadził politykę deportacji (m.in. w Izraelu; 1 Krn 5,26).

W polityce wewn. zreformował wojsko, wprowadzając stałe elitarne jednostki złożone często z mieszkańców prowincji, i zwiększył mobilność armii, wzmacniając konnicę; zmniejszył rozmiar prowincji, a na zarządców zwykle mianował eunuchów, co ograniczało ryzyko powstania lokalnych dynastii.

A.K. Grayson, *Cambridge Ancient History*, C 1925, 1991², III 2, 71-85; P. Dubovský, *T. Campaigns in 734-732 B.C.*, Bb 87(2006) 153-170; L.R. Siddall, *T. Aid to Ahaz*, *Ancient Near Eastern Studies* 46(2009) 93-106; H. Tadmor, S. Yamada, *The Royal Inscriptions of T. (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC)*, *Kings of Assyria*, Winona Lake 2011.

Maciej Münnich

TIGUALA (niezident. miejscowość w Tunezji), biskupstwo staroż. w rzym. prowincji Byzacena; obecnie bpstwo tytularne.

TIGZIRT → Iomnium.

TIJUANA, miasto i metropolia w zach. Meksyku, z sufr.: Ensenada, → La Paz en la Baja, → Mexicali; miasto zostało zał. 1889 na miejscu osady przedkolumbijskiej; początek organizacji kośc. na tym terenie jest związany z utworzeniem 1874 wikariatu apost. Dolna Kalifornia; 1957 zmieniono jego nazwę na obecną, a 1963 przekształcono w diecezję i poddano jurysdykcji → Hermosillo; pierwszym biskupem był A. Galindo Mendoza; 2006 diecezję podniesiono do rangi metropolii; zajmuje 24 962 km² i liczy 2,3 mln mieszk., w tym 2,2 mln katolików, 96 parafii, 154 księży diec. i 65 zak., 106 zakonników oraz 535 siostr.

AnPont 2012.

Agnieszka Dudek

TILARÁN-LIBERIA, diecezja w zach. Kostaryce, sufr. San José de Costa Rica; została eryg. 22 VII 1961 na mocy bulli *Qui aequae* pap. Jana XXIII jako Tilarán (od 2010 pod obecną nazwą); pierwszym biskupem był R.A. Villalobos; diecezja zajmuje 12 500 km² i liczy 435 000 mieszk., w tym 370 000 katolików, 34 parafie, 43 księży diec. i 14 zak., 19 zakonników oraz 79 siostr.

AnPont 2012.

Agnieszka Dudek

TILlich PAUL, ur. 20 VIII 1886 w Starosiedlu k. Lub ska, zm. 22 X 1965 w Chicago, niem. filozof religii i teolog.

Był synem luterańskiego pastora; 1904 rozpoczął studia filoz.-teol. na uniwersytecie w Berlinie, kontynuował je w Tybindze i Halle; 1910 uzyskał doktorat z filozofii we Wrocławiu, a 1911 licencjat z teologii w Halle; 1912-14 pełnił funkcję pastora Kirche der Altpreussischen Union w Berlinie, a podczas I wojny świat. kapelana wojskowego; 1916 uzyskał habilitację na uniwersytecie w Halle, 1919-24 jako docent prywatny wykładał w Berlinie, od 1924 był prof. teologii na uniwersytecie w Marburgu, 1924-29 prof. religioznawstwa oraz filozofii społ. w Technische Hochschule w Dreźnie, 1927-29 prof. honorowym teologii w Lipsku, a 1929-33 prof. filozofii i socjologii we Frankfurcie n. Menem; po publikacji dzieła *Die Sozialistische Entscheidung* (Potsdam 1933, B 1980) został usunięty przez władze z uczelni; dzięki pomocy R. → Niebuhra emigrował do Stanów Zjedn. i wykładał 1933-55 w Union Theological Seminary w Nowym Jorku, 1955-62 na Harvard University i 1962-65 na uniwersytecie w Chicago; 1937 uczestniczył w Świat. Konferencji do spraw Praktycznego Chrześcijaństwa w Oksfordzie; gościnnie wykładał także m.in. w Niemczech, Wielkiej Brytanii, Japonii i Egipcie.

W swojej teologii filoz. starał się dokonać wszechstronnej syntezy chrześcijaństwa i kultury świeckiej, rozumianej jako całość rozwijającej się rzeczywistości przyr., społ., polit. i techn.; stosował w tym celu metodę korelacji, polegającą na badaniu wzajemnego oddziaływania rzeczywistości Bożej i ludzkiej, dokonującego się w przeżyciu rel. oraz w procesie poznawczym.

T. jest autorem *Systematic Theology* (I-III, Ch 1951-63; *Teologia systematyczna*, Kęty 2004-05) i *The Courage to Be* (NH 1952, 2000; *Męstwo bycia*, P 1983, Pz 1994²), zawierającego systematyczną analizę problemu męstwa i lęku; tematyka publikacji dotyczyła m.in. kwestii kryzysu społ.-rel. (*Religiöse Lage der Gegenwart*, B 1926), analizy zjawisk kulturowych (*The Protestant Era*, Ch 1948), licznie głoszonych kazań (*The Shaking of the Foundations*, NY 1948), dziejów myśli chrześc. (*A History of Christian Thought*, NY 1953, 1972), zagadnień reinterpretacji wiary (*Dynamics of Faith*, NY 1957; *Dynamika wiary*, Pz 1987) teologii kultury (*Theology of Culture*, NY 1959), teorii pojednania (*Love, Power, and Justice. Ontological Analysis and Ethical Applications*, NY 1954), a po podróży nauk. do Japonii (1960) i Egiptu (1963) także dyskusji chrześcijaństwa z in. religiami (*Christianity and the Encounter of the World Religions*, NY 1963, Minneapolis 1994; *The Eternal*

TILLICH

Now, NY 1963, Lo 2002; *My Search for Absolutes*, NY 1967, 1984); dzieła T. zostały wyd. m.in. jako *Gesammelte Werke* (I-XIV, St 1959-75; I-VI, 1971-83) oraz *Main Works – Hauptwerke* (I-VI, B 1987-92); w języku pol. ukazały się także pisma o religii *Prawda jest w głębi* (Wr 1996) i filozofii religii *Pytanie o Nieuwarunkowane. Pisma z filozofii religii* (Kr 1994). Badania nad życiem i dziełami T. prowadzą towarzystwa nauk. – North American Paul T. Society (Harvard University) oraz Deutsche Paul-T.-Gesellschaft (uniw. w Trewirze).

J. Jakubowska, *Pawła T. sakralizacja rzeczywistości*, Wwa 1975; W. i M. Pauck, *Paul T., His Life and Thought I*, NY 1976; C.H. Ratschow, *Theologen des Protestantismus im 19. und 20. Jahrhundert*, St 1978, II 303-330, 437-438; I.C. Henel, *Philosophie und Theologie im Werk Paul T.*, F 1981; W. Müller-Römhild, ÖKL 1189-1190; E. Rolinck, *Klassiker der Theologie*, Mn 1983, II 347-361; G. Hornig, HDTh III 280-284; D. Huisman, *Dictionnaire des mille oeuvres clés de la philosophie*, P 1993 (J. Kielbasa, *Leksykon dzieł filozoficznych*, Kr 2001, 148-149); A. Gounelle, *Encyclopédie du protestantisme*, P 1995, 1567-1568; K. Mech, *Chrześcijaństwo i dialektyka w koncepcji Paula T.*, Kr 1997; EKLn V 614-616; W. Schüssler, BBKL XII 85-123; tenże, *T. Paul*, Mn 1997; J. Bosch Navarro, *Diccionario de ecumenismo*, Navarra 1998 (*Ekumenizm. Mały słownik*, Wwa 2007, 320-321); L. Pyra, *Leksykon filozofów współczesnych*, Bd 2004, 486-487; G. Wenz, *T. in Kontext*, Mr 2000; J. Clayton, TRE XXXIII 553-565 (bibliogr.); E. Sturm, RGG VIII (2005*) 410-412; H. Bürkle, LThK X (2006) 38-39; W. Schüssler, E. Sturm, *Paul T. Leben – Werk – Wirkung*, Da 2007; J. Herbut, PEF IX 463-465; A.J. Reimer, ECh V 498-500; S. Dienstbeck, *Transzendente Strukturtheorie. Studien der Systembildung Paul T.*, Gö 2011.

Stanisław Józef Kozła

TILLMANN FRITZ ks., ur. 1 XI 1874 w Honnef (obecnie Bad Honnef), zm. 24 III 1953 w Rhöndorf, teolog moralista.

Święcenia kapł. przyjął 1898; nast. pełnił posługę kapelana w Bonn; 1908 habilitował się na podstawie pracy z bibliistyki; 1913-40 był prof. teologii mor., a 1919-21 rektorem na uniwersytecie w Bonn; 1924 założył pierwszy niem. dom studencki, który od 1928 należał do zarządu niemieckiego związku studentów; miał także udział w powstaniu niem. federacji szkół wyższych; był red. podręcznika teologii mor. *Handbuch der katholischen Sittenlehre* (I-V, D 1934-38) oraz autorem jego tomów (III, IV 1-2); napisał *Der Meister ruft* (D 1948) oraz wydawał tzw. Biblię bońską (*Die Heilige Schrift des NT* I-X, Bo 1931-50⁴), w której przetłumaczył i opatrzył komentarzami m.in. J.; rozwijał tzw. nadprzyr. model teologii mor., opierając ją na wierze i idei → naśladowania Chrystusa; twierdził, że jej przedmiotem są prawdy wiary, punktem wyjścia Objawienie Boże oraz rozum oświecony wiarą, a zadaniem ujęcie w pojęcia i systematyczne uporządkowanie rel.-mor. treści *Pisma Świętego*, jak też uczynienie z nich formacyjnej zasady; Objawienie Boże ma kształtować wykład teologii mor. zarówno pod względem metodycznym, jak i merytorycznym; za właściwy sposób uprawiania teologii mor. uznawał metodę pozytywno-spekulatywną, odrzucając jednocześnie kazuistyczną; teologia mor. nie rezygnuje z wykorzystywania rozumu, który jest oświecony wiarą chroniącą od błędów; dzięki oparciu na kat. wierze doktryna mor. jest bogatsza od czysto filoz. etyki; w Objawieniu Bożym znajduje prawdy mor. niedostępne poznaniu wyłącznie rozumowemu; należą do nich zwł. nauka o nadprzyr. celu moralnego działania człowieka, grzechu pierwotnym i odkupieniu, które ukierunkowują życie ludzkie ku wieczności; kat. nauka mor. w Objawieniu ma moc wiążącą stawianych wymagań i uzasadnienie ich absolutnego charakteru; za normą i konkretnym wymaganiem stoi objawiona wola Boga osobowego; moralność kat. w porównaniu z filoz. etyką dysponuje skuteczniejszymi motywami w postaci miłości Bożej i środkami pomocy, zwł. sakramentami.

T. Chmura, *Rola idei naśladowania Chrystusa w teologii moralnej Fritza T.*, ACr 14(1982) 375-426; E. Piront, *Fritz T. (1874-1953) und sein Beitrag zur Erneuerung der Moraltheologie im 20. Jahrhundert*, Mz 1996; G. Lautenschläger, BBKL XII 123-125; R. Grill, *Wegbereiter einer erneuerten Moraltheologie*, Fr 2008.

Elżbieta Kasjaniuk

TILLMANN KLEMENS ks., ur. 31 XII 1904 w Berlinie, zm. 21 XII 1984 w Monachium, katechetyk.

W 1924 rozpoczął studia filoz.-teol. w Innsbrucku i 1928 uzyskał doktorat z filozofii; 1929 ukończył studia teol. w Tybin-

dze, a 1930 przyjął święcenia kapł.; 1930-34 był kapelanem w Dreźnie; należał do współzał. odrodzonej w Niemczech Kongregacji Oratorium św. Filipa Neri; 1934-40 pracował jako katecheta dzieci i młodzieży w dzielnicy przemysłowej w Lipsku, współpracując z Katholischer Jungmännerverband in Düsseldorf; 1940-45 służył w wojsku jako sanitariusz; nast. w Monachium był duszpasterzem i współzał. Oratorium des St. Laurentius, a także wykładał dydaktykę katechezy w Pädagogische Hochschule (od 1958) oraz w Institut für Katechetik und Homiletik (od 1964); 1951 współtworzył Eur. Ekipę Katechet.; 1957-70 należał do prezydium Deutscher Katecheten-Verein; 1960 został członkiem komisji przygotowawczej Soboru Wat. II w kwestiach teologii prakt., od 1962 jako *peritus*; uczestniczył także w redakcji podręcznika (*Glaubensbuch*) dla III i IV klasy szkoły podstawowej oraz programu nauczania *Rahmenplan für die Glaubensunterweisung* (1967).

T. był inicjatorem *Katholischer Katechismus der Bistümer Deutschlands*, tzw. *Grüner Katechismus* (L 1955, Mn 1968; tłum. na 30 języków), a 1954-64 współred. *Handbuch zum katholischen Katechismus* (I-VI, F 1955-64; m.in. z F. → Schreiblemayrem i J. Wiggersem); 1958 otrzymał doktorat h.c. z teologii na wydziale teol. w Innsbrucku. Należy do gł. przedstawicieli kierunku katechezy kerygmatycznej; wg niego katecheza powinna mieć bibl. punkt wyjścia, w części doktrynalnej zawierać elementy bibl. i liturg. oraz odsyłać do życia prakt.; w chrystologii za punkt wyjścia T. przyjął życie publ. i działalność Jezusa Chrystusa; był pionierem badań w zakresach wychowania: do duchowości (liturgia, modlitwa, medytacja), seksualnego oraz do sakramentu pokuty i pojednania; wniósł także wkład w problematykę wprowadzenia do chrześc. medytacji; publikował m.in. w → „Katechetische Blätter”, → „Lumen Vitae” i „Vérité et Vie” (1948-76); do gł. prac T. należą: *Das Schönste was es gibt* (Rb 1934), *Die Liturgie. Missionarisch gesehen* (Fr 1949), *Christusverkündigung an die Jugend der Gegenwart* (Mn 1953), *Um die Arbeitsmethoden in unserer Seelsorge* (Wü 1954), *Das geistliche Gespräch* (Wü 1956), *Aufgabe und Wege geschlechtlicher Erziehung* (Wü 1958), *Die Führung zu Busse, Beichte und christlichem Leben* (Wü 1961), *Gewissensbildung und Busserziehung* (L 1963), *Das neue Kirchenverständnis in Katechese und Seelsorge* (Do 1966), *Glaubensgespräche mit ändern* (Wü 1966), *Die Führung zur Meditation* (Z 1971), *Weg in die Mitte* (Fr 1982), *Glaube und Erfahrung* (L 1989); w języku pol. ukazała się m.in. *Droga w słońcu* (Ka 1948).

G. Stachel, DCtch 915-917 (bibliogr.).

Andrzej Kiciński

TIMGAD, Thamugadi, miasto w Algierii (hist. Numidia), obecnie bpstwo tytularne.

Założony 100 po Chr. przez ces. Trajana, T. miał plan rzymskiego obozu wojskowego z regularną siatką ulic, 4 bramami oraz otaczającym go murem (był kolonią dla weteranów Legio III Augusta); z czasów rzym. zachowały się pozostałości świątyni, łaźni, teatru, hal targowych, biblioteki i łuku triumfalnego; po najeździe Wandalów T. został wyludniony; umocniony po odzyskaniu Afryki Pn. przez Bizantyjczyków, chronił posiadłości bizant. przed atakami plemion mauretańskich z rejonu gór Aurès.

W okresie wczesnego chrześcijaństwa był jednym z gł. ośrodków → donatyzmu (siedziba m.in. bpa → Optata z Thamugadi); gł. kościoły chrześc. znajdowały się poza murami miasta; do największych należała tzw. bazylika zach. (63 x 23 m), 3-nawowa, poprzedzona atrium z fontanną; przy niej usytuowano baptysterium z dobrze zachowanym heksagonalnym basenem chrzcielnym ozdobionym mozaiką, małe łaźnie oraz kaplicę boczną z apsydą; mniejsza bazylika, wzniesiona przy drodze prowadzącej do Lambaesis, była budowlą 3-nawową z prezbiterium, wydzielonym niskimi barierkami, podwyższoną apsydą oraz atrium, obok którego mieściło się baptysterium z okrągłym basenem chrzcielnym; w obrębie T. i poza jego murami